

НАВЧАННЯ ГРАМАТИКИ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 23.
УДК 81'36:372.462 (477)

Горгош Л. Навчання граматики в початкових класах: лінгводидактичні засади; 11 стор., кількість бібліографічних джерел – 8, мова українська.

Анотація. У статті розкрито принципи, методи, прийоми сучасної методики навчання граматики дошкільників та молодших школярів; етапи формування граматичних понять в учнів початкових класів.

Ключові слова: принципи, методи, прийоми, етапи, граматичне поняття.

Аннотация. В статье раскрыты принципы, методы, приемы современной методики обучения грамматике дошкольников и младших школьников; этапы формирования грамматических понятий у учащихся начальных классов.

Ключевые слова: принципы, методы, приемы, этапы, грамматическое понятие.

Summary. The article deals with principles, methods, ways of modern teaching methodologies of grammar of junior pupils; stages of grammar concepts formation of junior pupils.

Keywords: principles, methods, ways, stages, grammatical concepts.

Упродовж останніх двох десятиліть зазнали істотних змін цілі, завдання, зміст і структура початкового курсу рідної мови. Центральне місце в шкільному курсі мови посідає вивчення граматики. У граматиці найбільш повно відбиваються своєрідні риси національної мови. Адже граматичні засоби віддзеркалюють спосіб мислення й світосприйняття певного народу, сприяють точному відтворенню думки. Тому саме граматика традиційно посіла основне місце у шкільному курсі української мови.

Завдання навчання граматики в молодших класах полягає в тому, щоб допомогти учням усвідомити найголовніші закони функціонування мовної системи і навчити користуватися ними у своєму усному й писемному мовленні. У початкових класах вивчається пропедевтичний курс граматики, що готує учнів до систематичного вивчення його в середніх і старших класах.

Методика навчання граматики в сучасній школі спирається на усталені традиції методичної науки. Навчати граматики здавна означало навчати мови. Сучасна методична наука заснована на ідеях Ф. Буслаєва, І. Срезневського, О. Пешковського, К. Ушинського, Ф. Фортунатова, Д. Ушакова, С. Чавдарова, В. Масальського, що в подальшому були розвинені в працях О. Біляєва, І. Олійника, Л. Рожило. Сучасні проблеми навчання молодших школярів граматики досліджують такі вчені, як М. Вашуленко, Л. Варзацька, Н. Воскресенська, О. Мельничайко, В. Озерська, О. Петрук, А. Свашенко, О. Хорошковська та ін.

На сучасну методику навчання граматики впливають наукові дослідження в галузі таких лінгвістичних дисциплін, як етнолінгвістика, когнітивна й комунікативна лінгвістика, лінгвістика тексту, теорія мовленнєвої комунікації тощо.

Зміст і структура шкільного курсу граматики завжди були пов'язані з мовознавством. Учені й практики докладали багато зусиль для того, щоб зміст навчання мови в школі відповідав досягненням сучасної науки. У результаті такої співпраці сучасна методика в добірї змісту навчання граматики

керується такими теоретичними положеннями лінгводидактики: шкільна граматика відбиває сутність наукової граматики; відмінність між шкільною та науковою граматикою полягає не в змісті, а в обсязі матеріалу, у відборі його відповідно до потреб мовленнєвого спілкування учнів та способах його подачі [8].

Отже, вважаємо за доцільне визначити теоретичні засади навчання граматики молодших школярів, що є необхідним для ефективного перебігу процесу навчання мови в початкових класів.

Мета цієї статті – розкрити принципи, методи, прийоми навчання граматики молодших школярів, що склалися в методиці навчання мови, а також етапи формування граматичних понять у дітей молодшого шкільного віку, що традиційно пропонує сучасна лінгводидактична наука.

За С. Дорошенко, **принципи** – це основні теоретичні положення, що обумовлюють відбір методів, прийомів навчання. Вони визначають головні напрями навчальної діяльності, в якій беруть участь учителі та учні [4, с.17]. За А. Богуш, **принципи навчання** – це основні правила, вимоги щодо організації навчально-виховного процесу, які впливають із закономірностей процесу навчання [2, с. 42].

Відтак, принципи навчання мови – це основні теоретичні положення, а також правила, вимоги, що обумовлюють організацію процесу навчання з урахуванням його закономірностей.

У дошкільній галузі лінгводидактики традиційно визначають три групи принципів: загальнометодичні, частково методичні, спеціальні методичні (фонетичні, лексичні, граматичні).

За дослідженнями А. Богуш, організовуючи навчання дітей граматики, доцільно керуватися такими спеціальними методичними принципами: а) зіставлення та порівняння граматичних явищ у близькоспоріднених мовах; б) «однієї труднощі» (на одному занятті вводять тільки одну нову граматичну форму); в) автоматизації граматичних навичок; г) презентації граматичних явищ з урахуван-

ням віку та етапу навчання [2, с. 47].

Методика навчання граматики в початковій школі спирається на загальнодидактичні, лінгво-

дидактичні та методичні принципи навчання (див. табл. 1). Розглянемо їх.

Таблиця 1.

Принципи навчання граматики молодших школярів

Загальнодидактичні принципи	Лінгводидактичні принципи	Методичні принципи
Науковість	Увага до матерії мови, до розвитку мовних органів	Єдність форми і змісту
Доступність	Розуміння мовних значень	Методика роботи над формуванням граматичних понять
Розвивальний характер	Оцінка виразності мовлення	Поступове формування граматичних понять
Наочність	Розвиток чуття мови	Вироблення граматичних умінь і навичок
Систематичність і послідовність	Координація усного і писемного мовлення	Вивчення граматичної термінології
Наступність	Пришвидження темпу навчання	Взаємозв'язок морфології й синтаксису
Перспективність		Взаємозв'язок морфології і фонетики
		Зв'язок граматики з орфографією й пунктуацією
		Навчання граматики як основи розвитку зв'язного мовлення

Як засвідчує таблиця 1, загальнодидактичними принципами є: науковість (тлумачення мовних фактів з урахуванням сучасних досягнень науки), доступність (відповідність змісту, форм, способів викладу виучуваного матеріалу віковим особливостям дітей, їх можливостям), розвивальний характер навчання (засвоєння історично накопиченого багатства знань і вмінь вимагає від учнів відповідних зусиль мислення і розумової праці), наочність (додаткові дидактичні засоби, зразки правильного мовлення), систематичність і послідовність (поступове вивчення окремих мовних фактів і явищ в цілісній системі), наступність (заміна у свідомості учня неповної системи знань більш повною як розвиток у часі системи знань і вмінь учнів), перспективність (установлення зв'язків між матеріалом, що вивчається, і наступними розділами та темами, накреслення перспективних ліній формування знань і умінь від класу до класу, від початкової ланки до середньої) [3, с. 9; 6, с. 5, 7].

До лінгводидактичних принципів належать такі: увага до матерії мови, до розвитку мовних органів (розвиток мовлення дітей залежить від напруженості мовного апарату дитини); розуміння мовних значень – лексичних і граматичних, ролі морфем і синтаксичних одиниць (втілення цього принципу ґрунтується на взаємозв'язку мовних рівнів у навчанні мови); оцінка виразності мовлення (передбачає прищеплювати учням відчуття в мові експресивних засобів мови – пестливості, згрублості, доброзичливості; уміння сприймати поетичні твори); розвиток чуття мови (дає можливість виявити закони мови, збагатити словник, навчитись користуватися нею в різних сферах людського життя); координація усного й писемного мовлення (освоєння усного мовлення передуює писемному); пришвидження темпу навчання (від ступеня оволодіння мовою залежить навчання інших шкільних дисциплін) [6, с. 7; 4, с. 17 – 18].

У процесі розвитку методика навчання граматики в початкових класах спиралася на загальнодидактичні й лінгводидактичні принципи, а також

виробила своєрідні методичні *принципи* навчання. Розглянемо їх.

Єдність форми й змісту. Вивчення граматичних форм повинне здійснюватися в нерозривному зв'язку з лексичним значенням слова, з його функціями в реченні або тексті, оскільки зміна значення пов'язана зі зміною граматичної форми. Це сприяє усвідомленому використанню в мовленні граматичних одиниць.

Робота над формуванням граматичних понять. Основним є усвідомлення учнями суті граматичних понять, виділення й розрізнення їх основних ознак. Упродовж формування відповідного поняття важливо спиратися на всі властиві для нього понятійні ознаки.

Поступове формування граматичних понять. Окремі граматичні поняття становлять певну систему, що лежить в основі граматичного ладу української мови, містить своєрідні національно-мовні особливості.

Вироблення граматичних умінь і навичок. Засвоєння граматики неможливе без вироблення граматичних умінь і навичок. Чинні програми з української мови окреслюють такий зміст навчання, що орієнтує на формування навчально-пізнавальних умінь та мовно-мовленнєвої компетенції.

Вивчення граматичної термінології. Під час вивчення морфології, синтаксису й словотвору варто дотримуватися термінології, що передбачена програмами та підручниками для початкової школи. Терміни як спеціальні назви для найменування граматичних понять допомагають учням краще зрозуміти мовне явище й правильно використовувати його у своєму мовленні.

Взаємозв'язок морфології й синтаксису. Морфологія й синтаксис становлять цілісну граматичну систему мови. Тому морфологія повинна вивчатися на синтаксичній основі, а синтаксис – на морфологічній.

Взаємозв'язок морфології і фонетики зумовлюється їх змістом. У фонетиці вивчаються звуки, що служать для розрізнення слів і морфем.

Зв'язок граматики з орфографією й пунктуацією. Знання граматики допомагає усвідомленому формуванню правописних умінь і навичок.

Навчання граматики як основи розвитку зв'язного мовлення. Комунікативно-діяльнісний і функціонально-стилістичний підходи до навчання мови орієнтують учителя на посилену увагу до вивчення мовних одиниць, насамперед граматичних, як засобів спілкування в різних ситуаціях з урахуванням їхньої стилістичної ролі [8; 5, с. 217 – 228].

Таким чином, у молодшому шкільному віці надзвичайно важливим є поступове формування граматичних понять. Одні граматичні поняття засвоюються учнями за кілька уроків (наприклад, поняття про суфікс, корінь чи префікс), інші (наприклад, іменник, прикметник, дієслово) формуються протягом усього періоду навчання дітей у початковій школі. Формуються вони внаслідок тривалої роботи над відповідним мовним матеріалом, запропонованим учителем.

Методи – це способи, завдяки яким досягають певних результатів у пізнанні предмета науки і практиці його освоєння (С. Дорошенко) [4, с. 18]. У лінгводидактиці під **методом навчання** розуміють спільну діяльність педагога і дітей, спрямовану на засвоєння мовленнєвих знань, умінь та навичок, на організацію навчально-мовленнєвої діяльності (А. Богуш) [2, с. 89].

У педагогіці методи навчання класифікують здебільшого за джерелом знань – наочні, словесні та практичні. Розглянемо їх.

До наочних методів належать спостереження, екскурсії, екскурсії-огляди, розглядання предметів, картин і картинок, перегляд діафільмів, кінофільмів, телепередач, дидактичні ігри з наочністю. Словесні методи: бесіда, розповідь, заучування віршів, переказ. До практичних методів відносять словесні дидактичні вправи, ігрові методи, елементарні досліди й моделювання [2, с. 93 – 99; 1].

Перераховані методи навчання широко використовують і для навчання мови молодших школярів.

Сучасна лінгводидактика виробила свою систему методів навчання (див. таблицю 2). Розглянемо їх.

Методи першої групи сприяють поступовому підсиленню пізнавальної активності й самостійності учнів. Уважаємо, що в навчанні граматики у 1 – 2 класі найчастіше використовують пояснювально-ілюстративний та репродуктивний методи навчання, а в 3 – 4 класах – проблемний, частково-пошуковий та дослідний методи.

Важливу роль у засвоєнні граматичного матеріалу відіграють методи другої групи. Так, використання наочних методів передбачає врахування особливостей наочно-образного мислення, притаманного учням початкових класів. Група словесних методів дає можливість формувати вміння і навички задля правильного вживання граматичних форм у мовленні. Практичні методи формують вміння використовувати набуті граматичні знання, удосконалювати вміння і навички під час виконання відповідних вправ.

До третьої групи належать методи, що обслуговують поетапне навчання мови, а саме: а) на етапі мотивації та стимулювання; б) для засвоєння нового матеріалу; в) для закріплення вивченого; г) методи контролю та оцінювання [6, с. 8 – 9].

До структури кожного методу входять прийоми, тому кожний метод – це сукупність методичних прийомів. *Прийом* – це елемент, складова частина методу. За дослідженнями С. Дорошенка, **прийоми** – це конкретні шляхи застосування методу, якими оперує вчитель, щоб навчати дітей [4, с. 19]

У дошкільній лінгводидактиці, на яку орієнтуємося у зв'язку з тим, що починаємо навчати граматики дітей із 6-літнього віку, прийоми класифікують з урахуванням в них частки наочності й емоційності. Відтак прийоми поділяють на наочні (показ картинки, іграшки, предмета, руху або дії, артикуляції звуків), словесні (мовленнєвий зразок, запитання, пояснення, вказівка, оцінювання дитячого мовлення) та ігрові (створення ігрової ситуації, виконання ігрових дій, звуконаслідування, загадкова інтонація голосу, використання жартів) [1].

У початковій школі ці прийоми використовують найбільше в першому класі.

Основними прийомами навчання граматики молодших школярів є: аналіз (наприклад, поділ слів на морфеми), синтез (наприклад, утворення

Таблиця 2

Класифікація методів навчання

Ознака класифікації	Методи
За характером керівництва розумовою діяльністю учнів	– пояснювально-ілюстративний – репродуктивний – проблемний – частково-пошуковий – дослідницький
За джерелом знань	– наочні (спостереження, розглядання предметів і малюнків, перегляд діафільмів, ігри з наочністю) – словесні (розповідь, бесіда) – практичні (вправи)
За напрямом діяльності	– практичні – практико-теоретичні – теоретичні

речень зі слів), порівняння (наприклад, граматичних категорій), граматичний розбір: частковий і повний, а також важливими є прийоми з'ясування, виділення та об'єднання істотних ознак об'єктів, що вивчаються.

Отже, під час формування граматичних понять у дітей молодшого шкільного віку можливе різне поєднання методів навчання та прийомів їх реалізації.

Граматичне поняття – це сукупність його ознак. Граматичні поняття можна засвоїти, спираючись на логічну роботу мислення. Щоб оволодіти поняттями, учням необхідно здійснити складну розумову аналітико-синтетичну роботу, а саме: вивчити (через абстрагування) істотні ознаки явища; об'єднати (через узагальнення) їх в одну групу; засвоїти (через осмислення) спеціальну термінологію [3, с. 103].

Формування в молодших школярів окремих граматичних понять розпочинається з 1 класу і продовжується впродовж наступних років, поступово розширюючись і поглиблюючись.

У процесі формування граматичного поняття лінгводидакти виокремлюють такі етапи. *Перший етап* формування полягає в аналізі мовного матеріалу з метою виділення суттєвих ознак поняття. Використовують аналіз та синтез для виокремлення типових ознак даного мовного явища; абстрагування від лексичного значення слів. *Другий етап* – узагальнення ознак, встановлення зв'язків між ними та введення терміна (після того, як учні навчилися встановлювати певні ознаки кожної частини мови, вводяться спеціальні терміни). *Третій етап* полягає в уточненні суті ознак поняття і зв'язків між ними. Водночас учні засвоюють і гра-

матичні ознаки частин мови; розпочинається робота за підручником). *Четвертий етап* – це конкретизація вивченого поняття через виконання вправ, що вимагають практичного застосування одержаних знань [3, с. 103 – 104; 6, с. 191 – 192].

Таким чином, під час формування граматичних понять школярі абстрагуються від лексичного значення конкретних слів і через попередній аналіз узагальнюють (синтезують) те спільне (граматичне), що властиве певній мовній категорії.

Оскільки граматичні поняття за своєю природою є абстрактними, їх засвоєння становить труднощі для учнів початкових класів. На думку М. Наумчук, причина полягає в тому, що учні не вміють здійснювати граматичну абстракцію, тобто розмежовувати лексичне і граматичне значення слова, встановлювати залежності між формами і значеннями засобів мови, диференціювати суттєві та несуттєві ознаки, користуватися суттєвими при підведенні мовних об'єктів під поняття [7, с. 210].

Вважаємо, що найбільш успішно проходить усвідомлення ознак граматичного поняття тоді, коли учні самі (або під керівництвом учителя) виділяють ці ознаки.

Таким чином, навчання молодших школярів граматики здійснюється за загальнодидактичними, лінгводидактичними та спеціальними методичними принципами навчання, реалізація яких відбувається через лінгводидактичні методи та прийоми навчання. Процес формування граматичних понять обіймає чотири етапи і кожен з них має свою мету і способи її досягнення.

У подальшому передбачаємо дослідження змістового аспекту навчання граматики в початкових класах загальноосвітньої школи.

Література

1. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика / А. М. Богуш, Н. В. Гавриш. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 166 – 216.
2. Богуш А. М. Методика навчання української мови в дошкільних закладах: навч. посібник / Богуш А. М. – К.: Вища школа, 1993. – 327 с.
3. Коваль Г. П. Методика викладання української мови: Навчальний посібник для студентів педінститутів, гуманітарних університетів, педагогічних коледжів / Коваль Г. П., Деркач Н. І., Наумчук М. М. – Тернопіль: Астон, 2008. – 287 с.
4. Методика викладання української мови в початкових класах: навч. посібник / [С. І. Дорошенко, М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко та ін.]; за ред. С. І. Дорошенка. – [2-е вид. перероб. і допов.]. – К.: Вища школа, 1992. – 398 с.
5. Методика викладання української мови в середній школі / [Олійник І. С., Іваненко В. К., Рожило Л. П., Скорик О. С.]. – К.: Вища школа, 1989. – 438 с.
6. Методика навчання української мови в початковій школі: навч.-метод. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / [Дорошенко С. І., Лазаренко Н. І., Козак І. І. та ін.]; за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К.: Літера ЛТД, 2010. – 364 с.
7. Наумчук М. М. Сучасний урок української мови в початковій школі / Наумчук М. М. – Тернопіль: Астон, 2009. – 352 с.
8. Нікітіна А. В. Опанування методики навчання основних понять граматики майбутніми вчителями-словесниками // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/domtp/2008_2/nikitina.pdf.

Горгош Людмила – здобувач кафедри філології та методики початкової освіти Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.